

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРАВОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: СУЧАСНІ ДИСКУСІЇ ТА ШЛЯХИ КОНСТРУКТИВНОГО ДІАЛОГУ

Сучасні політико-інтеграційні процеси передбачають відповідну інтеграцію у сфері правового регулювання. Однак однією з суттєвих проблем у даному відношенні є відсутність згоди як щодо концептуального змісту правової інтеграції, так і стосовно підходів до її здійснення. Тож аналіз шляхів вирішення цієї проблеми становить основний предмет пропонованої статті.

Ключові слова: правова інтеграція, уніфікація права, гармонізація права, порівняльно-правовий метод, обґрунтування права.

Постановка проблеми та її актуальність. Інтеграційні процеси, що охопили практично усі сфери суспільного життя в сучасному світі, стали чинником докорінного перегляду багатьох усталених уявлень про цільові орієнтири, функціональні засоби та механізми правового регулювання. Наразі традиційні мірила досконалості права як нормативно-системного регулятора внутрішньо-національних відносин дедалі відчутніше коригуються з позиції нормативності більш високого – наднаціонального – порядку, що стає одним з ключових критеріїв легітимації змістовної спрямованості юридичного закону. Тобто зміст положень останнього обґрунтовується, насамперед, його «вписуваністю» у контекст регіональної та глобальної правової інтеграції, на базі якої передбачається унормування стосунків та процесів, що виходять за рамки національно-державних кордонів та сягають загальнопланетарного масштабу.

Разом з тим, успішність таких обґрунтувань істотно гальмується вже навіть через відсутність однозначності у смислових тлумаченнях самого поняття «правової інтеграції» і, відповідно, згоди у методологічних підходах до побудови й застосування «інтегративно-компаративістських» моделей легітимаційної оцінки норм та інститутів права.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика, пов'язана з раціоналізацією стратегій економічного, політичного та соціокультурного інтегрування народів різних країн у регіональні та всесвітні структурно-організаційні альянси, що функціонують на спільній нормативно-правовій основі, нині вельми активно вивчається чи не у будь-якій галузі сучасної гуманітарної науки. Зокрема, коли йдеться про так звану «правову інтеграцію», то у цьому плані особли-

вої значущості набувають дослідження у сфері порівняльного правознавства, де норми та інститути права аналізуються з точки зору виявлення схожості та специфіки їх функціонування у різних суспільно-культурних системах. Тим самим визначаються можливості «екстраполяції» нормативних засобів правового регулювання, що сформувався та пройшли практичну апробацію в одних таких системних контекстах, для їхнього використання у інших. Адже строкате розмаїття світових культур, у кожній з яких склалися й століттями підтримувалися свої власні традиції (у тому числі й правові), може бути приведеним до певної інтегральної єдності лише за умови наявності деяких спільних регулятивів, що могли б стати нормативною основою упорядкування відносин для багатонаціональної міжнародної спільноти у світі, що глобалізується.

Серед різнопланових концептуально-методологічних розробок у даному дослідницькому спрямуванні варто відзначити ті, що містяться в роботах таких відомих правознавців, як М. Ансель, О. Бранд, К. Дейвіс, В. Евальд, П. Легран, А. Саїдов, О. Тихомиров, К. Цвайгерт та ін. При цьому, однак, поки що залишається досить багато відкритих питань як щодо шляхів та механізмів правової інтеграції, так і стосовно визначення його цільового змісту й форм здійснення.

Мета статті. Аналіз сучасних дискусій стосовно змісту згаданого поняття «правова інтеграція» з метою визначення найбільш конструктивних напрямків оптимізації правового регулювання в системі інтегрованого політико-правового простору, узгодження з якими доцільно було б розглядати у якості однієї з фундаментальних засад обґрунтування як міжнародного, так і національного права.

Виклад основного матеріалу. Аналітичний огляд вельми широкого спектру існуючих підходів до інтерпретації змісту поняття «правова інтеграція» свідчить про те, що ці підходи можна диференціювати, передусім, в залежності від передбачуваної ними схильності до сприяння такій інтеграції чи, навпаки, скептичного ставлення до неї. Так, скажімо, російський дослідник І. Золотухін вбачає у подібних «уніфікаційних» кроках (з якими, зазвичай, пов'язаний вихід правового регулювання на рівень наднаціональної юрисдикції) загрозу національному суверенітетові та культурній ідентичності народів. Тому, з точки зору даного підходу, розглядувану інтеграцію не слід інтерпретувати як «легітимізаційне мірило» нормативного змісту права. До того ж, на його думку, такі кроки дисонують з антропологічними підвалинами права: «глобалізація, так само як інтернет та інші найновіші засоби інформації, можуть сприяти виявленню кращих чи гірших, високих чи ганебних боків природи людини. Однак вони не здатні породити людину поза певним етносом та провідною цивілізацією, ... культура яких обчислюється тисячоліттями. Тому надії деяких інтелектуалів на інтеграцію культур, тобто утворення єдиної (світової) культури і навіть «злиття» в осяжному майбутньому різних етносів (націй та народів) у так званий «глобальний суперетнос» чи «мегасуспільство», вбачаються надто проблематичними» [2, с. 65-66].

З таким висновком погоджується і А. Зинов'єв, наголошуючи на суто «символічному» характері «міфу про глобалізацію», за яким насправді приховуються геополітичні інтереси країн, що лідирують на світовому ринку, та монополістські наміри транснаціональних корпорацій (ТНК). При цьому економічне домінування ТНК доповнюється культурним домінуванням країн, представлених ними. Адже вони є «головними постачальниками «способів життя», оскільки саме продукція ТНК є основою культурного імперіалізму, перш за все з боку американської культури споживання» [1, с. 53], орієнтації на утвердження якої підпорядковане глобальне регулювання. Разом з тим, «держави залишаються головною політичною силою в сучасному світі, люди продовжують мислити з огляду на відповідальність держави. І поки що демократія існує тільки на рівні національних держав» [1, с. 55].

Проте, на сьогоднішній день вже наявні, мабуть, цілком достатні аргументи на користь того, що регіональна та глобальна інтеграція є не просто об'єктивними процесами, котрі потребують «раціоналізуючих коригувань» з метою виправлення певних «помилочок історії» (і, тим більше, ці процеси навряд чи можна редукувати до самих лише суб'єктивних мотивацій з боку зацікавлених їхніх учасників). Вони є *закономірними* (а, отже, невідворотними) тенденціями суспільно-культурного розвитку, що досягає нового еволюційного витка своєї структурно-функціональної динаміки. Аналогічно тому, як комунікативна взаємодія окремих індивідів призводить до генерування людського суспільства як форми нового структурно-кооперативного порядку, з розширенням інтернаціональних зв'язків цілком природно формується більш високопорядкова інтегральна структура міжнародної єдності, ігнорування якої було б доволі необачним. Адже на усіх системно-динамічних рівнях організації головним чинником становлення порядку є перехрещування та взаємообмеження поведінкової свободи елементів та підсистем, внаслідок чого (мірою зростання обсягу й інтенсивності таких взаємодій) їхня поведінка набуває дедалі менш «довільного» характеру. За цим же принципом інтенсифікація міжнародних відносин призводить до формування наднаціональної нормативності, з якою має узгоджуватися право держав, що є сторонами даних відносин (оскільки в іншому разі зростатиме небажана напруженість у міжнаціональних стосунках, здатна суттєво перешкоджати реалізації інтересів кожної з сторін).

Певна річ, як і будь-який інший об'єктивний процес, така інтеграція може використовуватись з різними цілями та наслідками. Наприклад, підпорядковані законам фізики природні процеси можуть бути спрямованими як на забезпечення умов кращої адаптації людини до навколишнього середовища, так і на створення засобів масового знищення. Але ж при цьому нікому не спадає на думку «звинувачувати» та «скасовувати» згадані закони й засновані на них природні явища. Подібним чином, з огляду на низку відомих небажаних наслідків глобалізації, навряд чи доречними є спроби радикальної протидії тим об'єктивним інтеграційним процесам, що лежать у її основі. Культурно-економічний «ізоляціонізм» на сьогодні, вочевидь, вичерпав свій, так би мовити, «прогресивний потенціал»; тому країни,

що обирають цей «жорстко замкнений» у власних національних межах спосіб розвитку, зазвичай, опиняються у «маргінальних зонах» світового порядку.

Якщо ж йдеться про методологічні підходи до правового регулювання, в контексті яких виявляється «позитивне» ставлення до регіональної й світової інтеграції взагалі та у сфері права зокрема, то серед них можна диференціювати, принаймні, три концептуально відмінні напрями (що, звичайно ж, посилює дискусійний характер питань стосовно цільових орієнтирів та шляхів здійснення такої інтеграції). Перший з них полягає в «універсалізації» змісту правових норм та інститутів національних законодавчих систем шляхом його «уніфікації» згідно з правовими стандартами найбільш розвинених в соціально-економічному плані держав. Інакше кажучи, з точки зору цього підходу, національне право можна вважати виправданим мірою його адаптування до правових систем «націй-лідерів» (зокрема, такий підхід простежується у доктринах «вестернізації», «американізації» тощо). Ключовою відзнакою другого напрямку є орієнтація не стільки на запозичення у інших держав «готових» нормативних засобів, скільки на *спільне створення* «єдиного права» (регіонального чи «світового»), призначеного для регулювання відносин на теренах відповідного інтегрованого політико-правового простору. Нарешті, третій напрям загалом передбачає не «уніфікацію» права, а таку його *гармонізацію*, за якої специфіковані системи національного права співфункціонують в режимі так званого «дискретного цілого», синтезованого на базі деяких спільно вироблених загальних принципів, «метанорм», легітимацийних стандартів (на кшталт прав і свобод людини й громадянина), модельних законів та інших нормативних засад наднаціонального характеру.

Прибічники першої з перелічених методологічних парадигм виходять, насамперед, з того аргументу, що «правова уніфікація... є одним з найбільш актуальних на сьогоднішній день способів правової інтернаціоналізації» [4, с. 223]. Вона «означає процес приведення чинного права до єдиної системи, усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин. Уніфікація сприяє інтеграції правового регулювання у міжнародних відносинах, зближенню національного й міжнародного права...» [4, с. 220]. Типовими при-

кладами уніфікаційних процесів є певна «стандартизація» законодавства країн в рамках СНД, Ради Європи, Євросоюзу тощо. Однак в руслі розглядуваного підходу правова інтеграція інтерпретується як суто «односторонній рух», спрямований на своєрідне (принаймні, номінальне) «підтягування відсталих народів» до «націй-лідерів». Тож, як вважає, приміром, Ф. Джеймсон, доречно вести мову не стільки про економічну, політичну, культурну та правову інтеграцію, скільки про «американізацію світу» як його «культурну уніфікацію». При цьому решта країн мають стати «культурним додатком» до американського суспільства, а їхні національні культури «приречені на поступовий відхід у минуле», перетворюючись на «символічний культурний спадок», що втратив свою актуальність [7].

Хоча, як переконує практичний досвід, здійснення інтеграційних заходів за такою схемою у більшості випадків супроводжується не стільки згаданим вище «підтягуванням» менш розвинених країн до рівня «країн-лідерів», скільки використанням (і далеко не завжди взаємовигідним) останніми дешевої робочої сили та сировинних ресурсів перших. До того ж, правова уніфікація подібного гатунку постійно стикається з численними проблемами, що пов'язані з гетерогенністю правових норм (сформованих на ґрунті різних правових сімей та у надто відмінних соціокультурних умовах) та «об'єктною іррелевантністю» їх застосування до регуляції суспільних відносин. Відповідно, вона часто сприймається як «правова інтервенція» і у значно більшій мірі провокує міжетнічні конфлікти, аніж сприяє їх «згладжуванню». І хоча «різні правопорядки, попри усі відмінності у їхньому історичному розвитку, доктринальних поглядах та стилях функціонування, на практиці дуже часто вирішують одні й ті самі життєві проблеми» [5, с. 58], однак не слід редукувати смисловою багатогранністю правової нормативності до самої лише її деонтологічної форми (тобто до абстрактної формули очікуваної поведінки). Адже «правова норма за своєю глибинною сутністю є культурною формою. Так само, як культура є джерелом ідентичності, норми також є джерелом ідентичності. Вони кодують етнокультурний досвід... і одночасно являють собою рефлексію відповідної правової культури» [8, с.57]. Тому «трансплантовані» іноземні норми та інститути здатні «безболісно» приживатися на ґрунті національних правових систем лише мірою того, наскільки «культурні модуси» регулювання від-

повідних суспільних відносин у «країні-донорі» та «країні-реципієнті» є взаємно адаптованими (чи то в силу історичної спорідненості культур, чи в результаті інтенсивної міжкультурної комунікації народів цих країн). В іншому разі подібна «трансплантація» не застрахована від суттєвого спротиву з боку населення «країн-реципієнтів».

Такі суперечності описаного підходу до тлумачення змісту правової інтеграції стали досить потужним стимулом для численних концептуально-методологічних розробок у другому з відзначених вище альтернативних напрямів (що ґрунтується на ідеї досягнення уніфікації національних систем законодавства шляхом спільного вироблення норм, на базі яких мають регулюватися відносини на теренах усіх країн-учасників даного правового дискурсу). В плані методології теоретичних обґрунтувань та накреслення стратегій практичної реалізації згаданої ідеї особливо вирізняються різноманітні школи сучасного порівняльного правознавства, метою яких, здебільшого, є побудова так званого «кращого права». Останнє, на думку прибічників компаративістської парадигми, має стати результатом критичного аналізу правових норм з позиції їхньої функціональності у відповідних контекстах правовідносин. Тож «критика права є засобом його кращого пізнання... шляхом випробування на відповідність принципам розумності, ефективності та адекватності» [3, с. 8], на підставі яких, власне, й передбачається здійснювати процедури легітимізаційного обґрунтування його нормативних положень.

Інакше кажучи, у цьому випадку основним критерієм виправданості норм та інститутів національно-правових систем вважається їхня апроксимація до тих нормативних зразків, що розробляються в процесі багатостороннього міжнародно-правового дискурсу і позиціонуються як найбільш ефективні й адекватні (з точки зору домінантних тенденцій суспільно-політичної динаміки) формули регулювання правовідносин. Таким чином, динамічною «асимптотою», до якої прагне цей процес трансформацій та взаємного зближення систем національного права, також має стати своєрідна «правова уніфікація» (через їхню спрямованість до спільних змістовних орієнтирів та форм їх законодавчого закріплення). Однак, на відміну від вище розглянутого її варіанту, вона передбачає не «нав'язливу» трансплантацію норм одних держав іншим, а спільну участь держав і народів у створенні «єдиного права»,

в системі якого співіснуюватимуть як «готові» – запозичені з різних національних систем – попередньо вироблені норми (що дістали загального схвалення та міжнародного визнання), так і елементи новоствореного права, підкріпленого згодою усіх країн-учасниць цього правотворчого процесу.

Щоправда, у даному відношенні не слід ігнорувати й тієї важливої обставини, що «навіть за умови добровільної участі держави у процесах правової уніфікації цей процес є неоднозначним. У такому «добровільному» русі держави... економічний тиск може виявитися тим засобом нав'язування своєї політичної волі, що втягує держави в процеси правової уніфікації, яка приховує у собі цілий ряд загроз. Саме «розвинені» держави підштовхують до проведення низки правових реформ, котрі у подальшому можуть поставити економіку колись самостійної країни у повне політичне й економічне підпорядкування» [4, с. 223]. Тож, оцінюючи таку модель правової інтеграції з точки зору її методологічного значення для аналізу проблематики, пов'язаної з визначенням та обґрунтуванням права, варто враховувати те, що розглядувана «уніфікаційна згода» далеко не завжди є «невимушеною», і, відповідно, її результати не обов'язково відзначатимуться насправді легітимним – *обґрунтовано правовим* – характером.

Окрім того, що цей підхід до «інтеграційного обґрунтування» нормативного змісту права можуть спіткати подібні неоднозначності в плані його практичної реалізації, він також не позбавлений суперечностей у самій своїй теоретико-концептуальній основі. Наприклад, ґрунтуючись на функціоналістських засадах оцінки й легітимізації правових норм, прибічники даного підходу абстрагуються від змістовних варіацій соціокультурного контексту потенційного застосування норми, прагнучи тим самим виявити суто «формальний алгоритм» її функціонування по відношенню до відповідної сфери регульованих нею відносин. Тобто між нормою права та певним типом соціальних проблем, що потребують свого правового врегулювання, в рамках даного підходу передбачається встановлення функціональних залежностей, безвідносних до змістовних «констант» конкретної ситуації використання норми, і у такий спосіб «універсалізувати» (а, отже, й уніфікувати) її дієвість. Разом з тим, «функціональний підхід виявляє свою неспроможність розв'язати проблему радикально

відмінних (не лише за кількісними показниками ефективності, але й у якісному відношенні. – А.Х.) рішень, або ж взагалі відсутності таких рішень, у безумовно подібних соціальних та економічних умовах» [6, с. 417-418]. Відповідним чином, заходить у «глухий кут» загалом уся методологічна парадигма уніфікації права, що базується на лінійно-функціональному співвіднесенні фактів та норм. Адже один і той самий фактичний стан речей може сприйматись та оцінюватися крізь призму абсолютно різних культурно-нормативних матриць: «будь-яка правова дескрипція фактів детермінована нормативністю конкретно взятої правової системи та її концептуальною структурою... Тож усі спроби порівняльного правознавства створити яку-небудь концептуальну метамову, що уможливила б суто зовнішню (тобто незалежне від внутрішньокультурної специфіки праворозуміння. – А.Х.) порівняння, залишаються безрезультатними» [9, с. 525].

З огляду на відзначені обставини, дедалі більшого поширення набуває методологічна позиція, згідно з якою правова уніфікація далеко не завжди є доцільною, оскільки вона «приховує серйозний конфліктогенний потенціал. У цьому зв'язку дуже багато авторів говорять про те, що саме правова *гармонізація* (курсив мій. – А.Х.) в сучасному світі повинна виступати у якості головного «опонента» правової уніфікації. У рамках плюралістичної парадигми пропонується налагодити активний діалог правових культур, заснований на визнанні легітимності відмінностей у правовому мисленні, правовому розумінні різних народів і культур» [4, с. 223-224]. Тому, на протигагу двом щойно розглянутим «уніфікаційним» підходам до тлумачення змісту й цільових орієнтирів правової інтеграції, утверджується так званий «гармонізаційний» напрям у методології вирішення цих питань.

Як вже зазначалося вище, він передбачає забезпечення злагодженого співфункціонування різних національно-правових систем (кожна з яких не позбавляється можливості збереження власної культурної ідентичності та традиційно-ціннісної специфікації своїх структурних компонентів та механізмів) на основі спільно вироблених метанормативних засад. Однак слід зауважити, що визнання останніх має бути обґрунтоване не просто «згодою сторін» (котра часто-густо буває «вимушеною»), а результатами *дійсної* конвергенції культур. Адже в процесі все більш широкого й інтенсивного міжнародного спілкування та співробітництва відбувається цілком закономірне взаємопроникнення різних національно-культурних надбань. При цьому, однак, людство не перетворюється на «одне велике село», відносини у якому регулювалися б доведеною до більш-менш однорідного стану «нормативною сумішшю». Наприклад, у так званих «глобальних суспільствах» країн, куди стікаються міграційні потоки з багатьох регіонів світу, представники кожної етнонаціональної групи хоча й інтегруються у економічний, політичний та соціальний контекст країни їхнього теперішнього мешкання, але ж при цьому вони всіляко прагнуть до підтримання своєї національно-культурної ідентичності. Тож у розглядуваному сенсі під правовою інтеграцією мається на увазі не стільки «гомогенізація права», скільки «гармонійна єдність відмінного» в структурі правового регулювання. Для досягнення такої єдності аж ніяк не обов'язково орієнтуватися саме на «тотожність» нормативних формулювань законів різних національно-правових систем. Частіше за все достатнім у цьому відношенні буде усунення логічних несумісностей між ними та їх приведення до узгодженості з певними мінімальними правовими стандартами та принципами (таким, наприклад, як принцип поваги й захисту основних прав людини, юридичної рівності, єдності прав і обов'язків, взаємної відповідальності держави й особи, свободи народу у виборі суспільного ладу й форми правління тощо). Скажімо, відчутне посилення впливу міжнародного права на кримінально-правові законодавства національних держав в умовах динамізації глобально-інтеграційних процесів «не призводить до їхнього злиття в єдину правову систему... Забезпечення в міжнародному кримінальному праві охоронних і превентивних завдань досягається активізацією механізмів реалізації кримінальної відповідальності саме відповідно до внутрішньодержавного кримінального законодавства» [4, с. 252].

Висновки. Ведучи мову про концептуальний зміст та спрямованість правової інтеграції (в контексті тенденцій якої передусім потребують обґрунтування норми та інститути національно-державних законодавств сучасного «відкритого» суспільства), вбачається за доцільне акцентувати увагу не стільки на «уніфікаційних» її аспектах, скільки на пошуках шляхів гармонійного функціонального поєднання культурно-диференційованих правових систем. Що ж сто-

сується уніфікації права, то її конструктивний ефект домінуватиме над її конфліктогенними наслідками мірою того, наскільки вона буде синхронізованою з процесами взаємного проникнення та асиміляції різних культур. Адже попередня штучна «стандартизація» норм навряд чи гарантуватиме конституювання *реальної* єдності народів. Навпаки, – без досягнення такої єдності (бодай, у деяких цільових орієнтирах) подібні «нормативні стандарти» не працюватимуть у дійсних правовідносинах. Тож, з розширенням та поглибленням міжнаціональних комунікацій у різних сферах суспільного життя (зокрема, у царині правотворчого дискурсу), поступово зростатиме питома вага тієї культурної спільності у світі, що має стати гарантом дієвості *загальнолюдських* норм як інтегруючих начал по відношенню до внутрішньодержавних законодавств в системах регіонального та глобального правового регулювання.

Література

1. *Зиновьев А.* Глобализация как символическая борьба и вызов для политической науки / А.Зиновьев // Антиглобализм и глобальное управление: Доклады, дискуссии, справочные материалы. – М. : МГИМО(У) МИД России, 2006. – С. 51-60.

2. *Золотухин И.* Человек в эпоху глобализации. Парадигмы развития / И.Золотухин // Антиглобализм и глобальное управление: Доклады, дискуссии, справочные материалы. – М. : МГИМО(У) МИД России, 2006. – С. 61-66.

А. В. Хирсин

Концептуальное содержание правовой интеграции: современные дискуссии и пути конструктивного диалога

Современные политико-интеграционные процессы предполагают соответствующую интеграцию в сфере правового регулирования. Однако одной из существенных проблем в данном отношении является отсутствие согласия, как по поводу концептуального содержания правовой интеграции, так и касательно подходов к ее осуществлению. Таким образом, анализ путей решения этой проблемы составляет основной предмет предлагаемой статьи.

Ключевые слова: правовая интеграция, унификация права, гармонизация права, сравнительно-правовой метод, обоснование права.

А. Khirsin

Conceptual content of the legal integration: contemporary discussions and the way of constructive dialogue

The modern political integrative processes involve the correspondent integration in sphere of legal regulation. But one of the essential problems in this respect is the disagreement about the conceptual content of the legal integration, as well as about the approaches to its realization. Thus, the analysis of the ways of this problem's solving is the main subject of proposed article.

Key words: legal integration, unification of law, harmonization of law, comparative legal method, justification of law.

3. *Рабель Э.* Задачи и необходимость сравнительного правоведения / Эрнст Рабель. – Екатеринбург: Российская школа частного права (Уральское отделение), 2000. – 48 с.

4. *Удовика Л. Г.* Трансформация правовой системы в условиях глобализации: антропологичний вимір / Л. Г.Удовика. – Х. : Право, 2011. – 552 с.

5. *Цвайгерт К.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х томах / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – Т.1. Основы; пер. с нем. – М. : Международные отношения, 2000. – 480 с.

6. *Brand O.* Conceptual comparisons: towards a coherent methodology of comparative legal studies / O. Brand // Brooklyn Journal of International Law. – 2006-2007. – Vol. 32. – P. 405-466.

7. *Jameson F.* Notes of globalization as a philosophical issue / F. Jameson // Globalization. Critical Concept in Sociology / R. Robertson and K.E. White (eds.). – Vol.1. – L., 2003. – P. 309-328.

8. *Legrand P.* European legal systems are not converging / P. Legrand // International and Comparative Law Quarterly. – 1996. – Vol. 45. – № 1. – P. 52-81.

9. *Van Hoecke M.* Legal cultures, legal paradigms and legal doctrine: towards a new model for comparative law / M. Van Hoecke, M. Warrington // International and Comparative Law Quarterly. – 1998. – Vol. 47. – № 4. – P. 495-536.